

Stanisława TUCHOLSKA*

*Wydział Filozoficzny, Akademia Ignatianum w Krakowie

Mądrość jako przejaw dojrzałości osobowościowej

Streszczenie

Mądrość jest wyjątkową cechą psychologiczną, współcześnie szeroko analizowaną w naukach humanistycznych. Od około 30 lat problematyka mądrości jest dyskutowana w literaturze psychologicznej. Pomimo wielu opracowań, nie wypracowano dotąd jednej klarownej definicji tej zmiennej. Celem artykułu jest dokonanie przeglądu psychologicznych definicji mądrości. Większość proponowanych ujęć definicyjnych można zgrupować w czterech kategoriach. Pierwsza grupa obejmuje definicje traktujące mądrość jako układ osobowościowych właściwości bądź kompetencji. Druga traktuje mądrość jako pozytywny rezultat ludzkiego rozwoju. Trzecia traktuje ją jako złożony system wiedzy o sensie życia i sposobach życia, a więc wiedzy pragmatycznej. Ostatnia, czwarta grupa traktuje mądrość jako proces, który wyłania się w kontekście realnego życia. Wielu autorów zwraca uwagę, że mądrości warunkowana jest dobrze zintegrowaną strukturą.

Słowa kluczowe: mądrość – definicje mądrości – dojrzałość osobowości – psychospołeczna dojrzałość

Wprowadzenie

Mądrość to szczególna właściwość przynależąca człowiekowi ceniona w wielu kulturach i cywilizacjach. Problematyka mądrości przez stulecia była przedmiotem opracowań i badań prowadzonych głównie na gruncie filozofii i religii, gdzie traktowana była jako cnota. Powszechne jest przekonanie, że mądrość to konstrukt trudny do ujęcia m.in. z racji swojej złożoności. Dowodem przemawiającym za jej wielowymiarowością jest to, iż na przestrzeni wieków przedstawiciele różnych kultur akcentowali jej odmienne aspekty. Przykładowo w kulturze zachodu (szczególnie u Greków) podkreślano jej racjonalną naturę, zaś przedstawiciele kultur wschodnich, azjatyckich (głównie Chińczycy i Hindusi) upatrywali jej istotę w spokoju i emocjonalnej równowadze¹.

Pomimo unikalności i znaczącej roli dla funkcjonowania człowieka, przez bardzo długi czas mądrość nie była przedmiotem refleksji, badań i opracowań w naukach społecznych. Złożyło się na to wiele przyczyn. UCHNAST², opierając się na pracach HOLLIDAYA i CHANDLERA³ oraz BALTESA i współpracowników⁴, wskazuje na źródła braku zainteresowania psychologów problematyką mądrości. Do najważniejszych zalicza:

- niechęć do filozoficznego podejścia charakteryzującego się mentalistycznym sposobem wyjaśniania, które jest różne od preferowanego na gruncie psychologii ilościowego ujmowania wyizolowanych funkcji psychicznych oraz ich uwarunkowań fizjologicznych i środowiskowych;
- wymóg operacjonalizacji pojęć psychologicznych oraz zasada ich ujmowania w modelach związków przyczynowo-skutkowych zgodnie z założeniami pozytywizmu logicznego;

¹ Por. TAKAHASHI & OVERTON, *Cultural Foundations of Wisdom*, s. 32–60.

² Por. UCHNAST, *Mądrość*, s. 53–68.

³ HOLLIDAY & CHANDLER, *Wisdom*.

⁴ BALTES, GLÜCK & KUNZMANN, *Wisdom: Its Structure and Function*.

- mechanicystyczne podejście do procesu rozwoju i degradacji kompetencji ludzkich;
- ujmowanie ludzkiej wiedzy w terminach sprawności poznawczych z równoczesnym pomniejszaniem wiedzy praktycznej i przedświadomej (ukrytej);
- postrzeganie mądrości jako umiejętności poznania „obiektywnie prawdziwych” wartości rodziło obawy, iż psychologia mądrości może rozwijać się jako nauka normatywna.

Należy jednak zaznaczyć, iż na gruncie psychologii, zanim podjęto systematyczne badania, kwestie mądrości podejmowane były w pracach ERIKSONA, KOHLBERGA, FRANKLA i MASŁOWA⁵. ERIKSON postrzegał mądrość jako efekt pomyślnego rozwiązania kryzysu przypadającego na ostatni etap życia i traktował ją jako wskaźnik osiągnięcia optymalnego stanu rozwoju przez człowieka⁶. KOHLBERG mądrość łączył z osiągnięciem wysokiego poziomu rozwoju moralnego⁷. FRANKL istotę mądrości upatrywał w poszukiwaniu sensu życia⁸. Dla MASŁOWA natomiast mądrość była wskaźnikiem zdrowia psychicznego osoby i wyrazem jej autentyczności⁹.

Ostatnie dekady przyniosły wyraźną zmianę w tym względzie. Problematyka mądrości stała się przedmiotem dyskusji, badań i opracowań psychologów o różnej orientacji teoretycznej m.in. za sprawą Vivian P. CLAYTON, która jako pierwsza zapytała o to, czym jest mądrość i jaki jest jej związek z wiekiem życia¹⁰. Podjęła też próbę określenia jej specyfiki i odróżnienia od inteligencji¹¹. Zdynamizowali ten typ poszukiwań HOLLIDAY i CHANDLER¹² oraz STERNBERG¹³, przepro-

⁵ Por. KARELITZ, JARVIN & STERNBERG, *The Meaning of Wisdom*, s. 837–881.

⁶ Por. E.H. ERIKSON, *Dopelniony cykl życia*.

⁷ Por. KOHLBERG, *The Claim to Moral Adequacy*.

⁸ Por. FRANKL, *Homo patiens*.

⁹ Por. MASŁOW, *Motywacja a osobowość*.

¹⁰ Por. CLAYTON, *Erikson's Theory of Human Development*.

¹¹ Por. CLAYTON, *Wisdom and Intelligence*.

¹² Por. HOLLIDAY & CHANDLER, *Wisdom*.

¹³ Por. STERNBERG, *Implicit Theories of Intelligence*.

wadzając obszerne badania, w których pytali osoby dorosłe o to, czym charakteryzują się ludzie mądrzy¹⁴.

Systematyczne, szeroko zakrojone psychologiczne badania dotyczące mądrości prowadzone są od ponad dwóch dekad przez zespół psychologów pracujących pod kierunkiem Paula B. BALTESA w Max-Planck-Institut für Bildungsforschung (Institute for Human Development) w Berlinie (tworzą go m.in. Jacqui SMITH, Ute KUNZMANN, Ursula M. STAUDINGER, Judith GLÜCK). Nawiązują oni do założeń psychologii poznawczej oraz psychologii biegu życia (*life-span*). Innym ważnym ośrodkiem badawczym podejmującym problematykę mądrości jest, kierowane przez Roberta J. STERNBERGA, Centrum Psychologiczne zajmujące się Zdolnościami, Kompetencjami i Ekspertyzami (Center for the Psychology of Abilities, Competencies and Expertise – w skrócie PACE Center), powstałe w ramach Uniwersytetu Yale. STERNBERG teoretyczne ramy dla psychologii mądrości wypracowuje na gruncie poznawczej teorii inteligencji¹⁵. Należy tu również wspomnieć o badaniach prowadzonych przez PETERSONA i SELIGMANA, przedstawicieli psychologii pozytywnej. Traktują oni mądrość jako jedną z sześciu sił charakteru (obok odwagi, humanitaryzmu, prawości, umiaru oraz transcendencji) ważnych w rozwoju indywidualnym, interpersonalnym i społecznym¹⁶.

Wielu autorów wskazuje na ważność problematyki mądrości oraz potrzebę prowadzenia dyskusji i badań psychologicznych w tym obszarze tematycznym. KAŁUŻNA-WIELOBÓB podaje kilka racji przemawiających za celowością analizowania tych zagadnień. Mądrość: (1) może stanowić punkt odniesienia przy podejmowaniu decyzji doniosłych życiowo, (2) może być wzorcem dla ludzi młodych, a więc stanowić ważny kontekst wychowania, dostarczając rzetelnych informacji o sztuce świadomego i spełnionego życia, (3) może stać się jed-

¹⁴ Zwięzła charakterystyka rezultatów tych poszukiwań zostanie zamieszczona w dalszej części tego opracowania.

¹⁵ Por. *Ibid.* STERNBERG, A Balance of Theory and Wisdom.

¹⁶ Por. PETERSON & SELIGMAN, *Character Strengths and Virtues*.

nym z celów czy kierunków rozwoju osób dorosłych, w istotny sposób podnosząc jakość ich życia¹⁷.

Na nieco inne korzyści płynące z badań prowadzonych w obrębie tej tematyki zwracają uwagę KARELITZ, JARVIN i STERNBERG. Uważają oni, że eksplorowanie zagadnień dotyczących mądrości: (1) odsłania potencjalne korzyści późnej dorosłości, (2) dostarcza wiedzy na temat czynników i strategii pozwalających osiągnąć optymalny poziom ludzkiego rozwoju, (3) jest szczególnie ważne dla psychologii rozwojowej, gdyż pozwala na ujęcie czynników warunkujących z jednej strony kształtowanie mądrości we wczesnych fazach rozwoju, z drugiej zaś zachowanie jej możliwie jak najdłużej w okresie senioralnym¹⁸.

W tym miejscu warto również przytoczyć dłuższą wypowiedź STERNBERGA ukazującą jego motywy zwrócenia się ku problematyce mądrości. Autor, po długim okresie prac nad teorią inteligencji skutecznej i twórczości, zmienił kierunek swoich zainteresowań i zajął się mądrością, podając następujące racje:

W moich ostatnich pracach zmieniłem kierunek zainteresowań badawczych. Doszedłem do przekonania, iż w świecie okrutnych despotów i agresywnie chciwych ludzi biznesu sukces osiągają często osoby o wysokim poziomie inteligencji. Funkcjonują oni zgodnie z zasadami społeczno-kulturowymi, których sformułowanie i interpretacja zależy w dużej mierze od ludzi tego samego rodzaju. Osoby te miewają bardzo duże osiągnięcia, ale często ze szkodą dla wielkiej liczby współobywateli, których wykorzystują dla realizacji swoich celów, a czasami narażają ich nawet na śmierć. Z tych to racji zainteresowałem się mądrością¹⁹.

Ponadto ważne są też uwagi dodatkowo poczynione przez CHANDLERA i HOLLIDAYA mówiące o tym, iż zwrócenie się ku problematyce mądrości może stanowić istotną przesłankę do wyjścia poza modele mechanizmów przetwarzania informacji, obowiązujące na

¹⁷ Por. KAŁUŻNA-WIELOBÓB, *Psychologiczne koncepcje mądrości*.

¹⁸ Por. KARELITZ, JARVIN & STERNBERG, *The Meaning of Wisdom*, s. 837–881.

¹⁹ STERNBERG, *Wisdom, Intelligence, and Creativity Synthesized*, cyt. za: UCHNAST, *Mądrość*, s. 58.

gruncie współczesnej psychologii²⁰. Eksploracja problematyki mądrości wymaga bowiem uwzględnienia zdolności do selekcyjonowania informacji pojawiających się w naturalnym kontekście życia oraz wyboru tych, które są ważne dla osoby i mogą być dla niej inspirujące. Autorzy podkreślają również, że mądrość nie łączy się z rywalizacją, gdzie nadrzędnym celem jest stanie się najlepszym i gdzie głównie dąży się do „bicia rekordów świata”. Jej istotę stanowi natomiast umiejętność wypracowania efektywnych programów rozwiązywania trudnych problemów egzystencjalnych oraz przemyślanego planowania życia i poszukiwania jego sensu. UCHNAST zwraca uwagę na widoczną u wielu autorów tendencję, by nie traktować mądrości jako dodatkowej właściwości przetwarzania informacji czy wskaźnika wyższej inteligencji. W jego ocenie właściwe do jej analizowania i opisu jest podejście interakcyjne uwzględniające wzajemne oddziaływanie osoby i otoczenia²¹. Można więc przyjąć, że problematyka mądrości zmienia w znaczący sposób myślenie o człowieku i sposobach poznawania właściwości jego funkcjonowania.

Sposoby definiowania mądrości na gruncie psychologii

Mądrość jest właściwością, która na gruncie psychologii jest ujmowana i definiowana różnorodnie. Decyduje o tym wiele czynników, m.in. wielowiekowa tradycja filozoficznej refleksji nad mądrością, jej pojmowanie w różnych kulturach, które trudno całkowicie pominąć, proponując jej zwarte ujęcie. Ponadto brak konsensusu w definiowaniu mądrości wnika z jej natury. Mądrość nie ma charakteru pojedynczej cechy, lecz, jak już wcześniej zaznaczono, jest syntezą wielu różnorodnych właściwości psychicznych. Jej złożoność i wieloaspektowość utrudnia wypracowanie jednej uniwersalnej definicji²². Za-proponowane na gruncie psychologii definicje mądrości porządkuje

²⁰ Por. CHANDLER & HOLLIDAY, *Wisdom in a Postapocalyptic Age*, s. 121–141.

²¹ Por. UCHNAST, *Mądrość*, s. 53–68.

²² Por. KUNZMANN, *Różne podejścia do dobrego życia*, s. 284–301; KARELITZ, JARVIN & STERNBERG, *The Meaning of Wisdom*, s. 837–881; OLEŚ, *Psychologia człowieka dorosłego*, s. 259–271; KAŁUŻNA-WIELOBÓB, *Psychologiczne koncepcje mądrości*.

się na ogół w kilka zbiorów. YANG wydzieliła cztery grupy, w których mądrość jest traktowana jako:

1. układ osobowościowych właściwości bądź kompetencji,
2. pozytywny rezultat ludzkiego rozwoju,
3. złożony system wiedzy pragmatycznej,
4. proces, który wyłania się w kontekście realnego życia²³.

Pierwszą grupę tworzą zatem definicje, w których mądrość jest postrzegana jako złożony układ cech, właściwości czy osobowych kompetencji. Przykładem tego typu definicji jest ta, którą proponuje ARDELT. W jej ujęciu „mądrość to osobowościowa właściwość, która wyraża się integracją wiedzy, refleksyjności i współczucia”²⁴. Szersze ujęcie mądrości proponują HOLLIDAY i CHANDLER, przyjmując, że

mądrość to układ kompetencji, które pojawiają się na przecięciu wiedzy szczegółowej i ważnych spraw. Kompetencje te obejmują wyjątkową zdolność rozumowania, umiejętności komunikacyjne, ogólne kompetencje, interpersonalne umiejętności oraz zachowanie dyskrecji²⁵.

W przytoczonej definicji autorzy słusznie zwracają uwagę, iż mądrość ujawnia się w konfrontacji z ważnymi, często trudnymi problemami. Do ich rozwiązania konieczne są obok refleksyjności i wnikliwego myślenia różnorodne kompetencje, szczególnie zaś zdrowy rozsądek, rozwaga, inteligencja i ciekawość poznawcza, które określają terminem *ogólne kompetencje*. W ich ocenie ważna jest również umiejętność zachowania dyskrecji. Jest to szczególnie istotne, gdy mądrość jest kojarzona z umiejętnością udzielania dobrych rad.

Do tej grupy definicji zalicza się również związane ujęcie zaproponowane przez RATHUNDE, traktujące mądrość jako kompozycję tworzoną przez zdrowy rozsądek i doświadczenie. W tym przypadku akcent jest położony na uwarunkowania mądrości, a są to właściwości

²³ Por. YANG, A Process View of Wisdom.

²⁴ ARDELT, Wisdom as Expert Knowledge System, s. 258.

²⁵ HOLLIDAY & CHANDLER, *Wisdom*, s. 87.

umysłu pozwalające na właściwy osąd i nabyta w ciągu życia wiedza praktyczna²⁶.

Na jeszcze inne aspekty mądrości zwraca uwagę KUNZMANN, która twierdzi, że „mądrość to doskonała, być może utopijna, integracja wiedzy i charakteru, umysłu i cnoty”²⁷. W tym ujęciu mądrość jest traktowana jako idealny atrybut, a więc raczej niedostępny, do którego zmierza rozwój człowieka. Autorka przyznaje, że tylko nieliczni osiągną wyższy poziom mądrości, ale jeśli go osiągną, stają się widomym znakiem, kim człowiek może się stać w swoim rozwoju jednostkowym. Równocześnie zaznacza, że nawet niewielka doza mądrości modyfikuje w sposób istotny życie człowieka, podnosząc jego jakość. Na pewne konsekwencje takiego ujęcia mądrości zwracają uwagę KARELITZ, JARVIN i STERNBERG. Zauważają oni, że traktowanie mądrości jako utopijnej właściwości, a więc takiej, która nie jest możliwa do osiągnięcia w życiu jednostkowym, skutkuje trudnościami w znalezieniu ludzi, których można określić terminami *mądry* czy *mędrzec*, co w dalszej perspektywie utrudnia prowadzenie badań w tym obszarze tematycznym. Zgadniają się jednak z tezą, że mądrość jest atrybutem rzadkim²⁸.

Drugą grupę definicji tworzą te, które w znacznej mierze zostały wypracowane na gruncie psychologii rozwojowej. Mądrość postrzegana jest tu jako pozytywny rezultat rozwoju człowieka w różnych jego aspektach, który ma na celu zmianę egocentrycznej perspektywy na postawę otwartości wobec świata i innych osób i jest ukierunkowany na osiąganie wewnętrznej integracji i dojrzałości. Charakterystyczne dla tych ujęć jest traktowanie mądrości jako właściwości przynależnej późniejszym czy nawet końcowym etapom życia. Niektórzy autorzy traktują ją nawet jako prototypową właściwość starości²⁹. Przykładem takiego ujęcia mądrości są definicje zaproponowane przez ERIKSONA, który był jednym z pierwszych psychologów podejmujących kwestie mądrości na gruncie psychologii. Przyjmu-

²⁶ Por. RATHUNDE, *Wisdom and Abiding Interest*.

²⁷ KUNZMANN, *Różne podejścia do dobrego życia*, s. 284.

²⁸ Por. KARELITZ, JARVIN & STERNBERG, *The Meaning of Wisdom*, s. 837–881.

²⁹ Por. STRAŚ-ROMANOWSKA, *Późna dorosłość*, s. 326–350.

je on, że mądrość to siła *ego* albo cnota, „która pojawia się w wyniku doświadczania różnych psychospołecznych napięć i ujawnia się u osób rozliczających się z życiem w obliczu śmierci”³⁰. Mądrość jest atrybutem, który osiąga się w wyniku pomyślnego przebiegu rozwoju osobowości we wcześniejszych okresach i osiągnana jest w ostatnim, ósmym stadium życia. Jej ważną właściwością jest poczucie zrozumienia celowości i sensowności życia osiągnane w perspektywie nadchodzącej śmierci. Akceptacja życia pomimo jego ulotności, kruchości i nieuchronności śmierci jest możliwa przez odniesienie się człowieka do ogólniejszej organizacji świata, która może być zawarta np. w osobistej filozofii życiowej czy światopoglądzie religijnym. Stąd ERIKSON zauważa, iż mądrość osiągnana w ostatnim stadium rozwoju „to rodzaj opartego na posiadanej wiedzy i pozbawionego subiektywnych emocji zainteresowania życiem samym w sobie w obliczu śmierci”³¹.

Inne podejście do problematyki mądrości prezentują psychologowie korzystający z dorobku psychologii myślenia, którzy traktują ją jako rezultat rozwoju poznawczego i łączą z osiągnięciem postformalnego stadium. Charakterystyczne dla tej fazy rozwoju jest myślenie relatywistyczne i dialektyczne, które nie jest obecne we wcześniejszym stadium operacji formalnych. Takie ujęcie mądrości proponuje KRAMER i twierdzi, że jest ona oparta na relatywistycznym i dialektycznym rozumowaniu, które bierze pod uwagę wielorakie perspektywy³². Relatywizm myślenia to umiejętność ujmowania problemów w ramach różnych systemów odniesień, w tym umiejętność uwzględniania punktu widzenia innych osób, co daje możliwość konstruowania wielu równoważnych rozwiązań złożonych problemów, w tym – w szczególności – społecznych³³. Myślenie dialektyczne natomiast to umiejętność integrowania przeciwstawnych ujęć czy spojrzeń na daną kwestię. Wiedza jest tu konstruowana na drodze uzgadniania przeciwności i tworzenia udanych syntez. Ten typ myślenia cechuje zdolność do uwzględniania stałej zmienności tkwiącej

³⁰ E.H. ERIKSON, J.M. ERIKSON & KIVNICK, *Vital Involvement in Old Age*, s. 37.

³¹ E.H. ERIKSON, *Dopełniony cykl życia*, s. 75.

³² Por. KRAMER, *Conceptualizing Wisdom*, s. 279–313.

³³ Por. GURBA, *Wczesna dorosłość*, s. 287–311.

w otaczającej rzeczywistości oraz dostrzeganie występujących w niej sprzeczności, którym towarzyszy świadomość ograniczeń poznawczych podmiotu. Wpisana w rzeczywistość zmienność sytuacji i zdarzeń sprawia, że człowiek często musi się konfrontować z zaskakującymi problemami i działać w sytuacjach, w których margines niepewności, wynikający z trudnej do przewidzenia dynamiki zdarzeń i okoliczności, jest bardzo duży, a pula danych potrzebnych do wnioskowania jest niepełna. Wykorzystując myślenie dialektyczne, można wtedy w miarę trafnie przewidzieć następstwa różnych zachowań i wybrać to, które wydaje się najbardziej optymalne. W literaturze często podkreśla się, że do rozwiązywania złożonych problemów interpersonalnych, dylematów egzystencjalnych czy do poszukiwania sensu życia nie wystarczy myślenie linearne bazujące na regułach klasycznej logiki³⁴. Efektywne okazuje się wtedy myślenie relatywistyczne i dialektyczne pozwalające na integrację wiedzy płynącej z różnych źródeł, analizowanie problemu z różnych perspektyw, wykorzystując przy tym różne układy odniesienia. Takie podejście prezentuje również LABOUVIE-VIEF, która podkreśla, iż mądrość jest oparta na rozwoju umysłowym charakterystycznym dla człowieka dorosłego, gdzie alternatywne reguły logicznego wnioskowania pozwalają na przechodzenie od integrowania perspektyw intrasystemowych do integrowania spojrzenia intersystemowego, by w końcu osiągnąć zintegrowany poziom samoregulacji³⁵. W tym podejściu istota mądrości zasadza się na umiejętności korzystania z różnych rodzajów wiedzy, uzgadniania zróżnicowanych stanowisk i odmiennych punktów widzenia przy równoczesnym wzroście samokontroli zakładającej zintegrowanie wewnętrznych systemów psychicznych.

Ważnym uzupełnieniem psychologicznych podejść traktujących mądrość jako efekt rozwoju człowieka jest uwzględnienie płaszczyzny jego wzrostu duchowego. Mając świadomość złożoności tych zagadnień, warto jednak, choćby zasygnalizować, problematykę tzw. mą-

³⁴ Por. KRAMER, *Wisdom as a Classical Source*.

³⁵ Por. LABOUVIE-VIEF, *Wisdom as Integrated Thought*, s. 52–83.

drości transcendentalnej³⁶. Przyjmuje się, że jest ona efektem rozwoju duchowego człowieka i postrzegana jest jako finalne stadium tego procesu, stąd często nazywa się ją mądrością duchową³⁷. Jej istotę stanowi osiągnięcie wolności wewnętrznej, umiejętność przekraczania własnych ograniczeń i odkrywanie sensu zdarzeń w kontekście całego doświadczenia życiowego³⁸. Przybiera ona często postać tzw. postawy filozoficznej wobec otaczającego świata, którą cechują: dystans do zachodzących zjawisk, spokój wewnętrzny, zdolność do samoograniczeń, znoszenia przeciwności losu z zachowaniem wewnętrznej równowagi nawet przy niezbyt pomyślnym rozwoju sytuacji, afirmacja biegu zdarzeń oraz innych ludzi i siebie samego. STRAŚ-ROMANOWSKA wskazuje, że głęboka religijność jest jedną z możliwych odmian tej postawy. Zaznacza równocześnie, że sędziwy wiek nie gwarantuje ani mądrości, ani głębokiego rozwoju duchowego, stwarza jednak dogodne warunki do ich ukształtowania³⁹.

Trzecią grupę definicji tworzą te, w których mądrość ujmowana jest jako złożony system wiedzy pragmatycznej – z czasem określonej jako wiedza ekspercka. Definicje te zostały wypracowane przez zespół psychologów pracujących pod kierunkiem Paula BALTESA, którzy opracowali również teorię mądrości znaną pod nazwą Berliński Paradygmat Mądrości (*The Berlin Wisdom Paradigm*). Ich sformułowanie poprzedziły szeroko zakrojone badania nad różnymi ujęciami mądrości występującymi zarówno w nauce (głównie w filozofii), w kulturze, jak i w świadomości zwykłych ludzi (potoczne rozumienie mądrości). Proponowana przez nich definicja traktuje mądrość jako „złożony system wiedzy o sensie życia i sposobach życia”⁴⁰. Z czasem rozbudowują

³⁶ Pogłębiającą analizę tej ważnej tematyki można znaleźć w pracach: YOUNG-EISENDRATH & MILLER, *The Psychology of Mature Spirituality*; SOCHA, *Duchowy rozwój człowieka*; STRAŚ-ROMANOWSKA, *Starzenie się*; STRAŚ-ROMANOWSKA, *Późna dorosłość*; HESZEN-NIEJODEK & GRUSZCZYŃSKA, *Wymiar duchowy człowieka*.

³⁷ Por. ATCHLEY, *Everyday Mysticism*; STRAŚ-ROMANOWSKA, *Starzenie się*, s. 27–34; STRAŚ-ROMANOWSKA, *Późna dorosłość*, s. 326–350.

³⁸ Por. HOLLIDAY & CHANDLER, *Wisdom*, s. 10–22.

³⁹ Por. STRAŚ-ROMANOWSKA, *Późna dorosłość*, s. 326–350.

⁴⁰ BALTES, DITTMANN-KOHLI & DIXON, *New Perspectives on the Development of Intelligence*, s. 46.

oni i uszczegóławiają przyjętą definicję, przyjmując, że w płaszczyźnie jednostkowej

mądrość przejawia się jako ekspercki poziom wiedzy odnośnie do pragmatyki życia, która jest często wykorzystywana w czynieniu planów życiowych, zarządzaniu życiem i dokonywaniu rewizji życiowych⁴¹.

W tym ujęciu zwraca uwagę położenie akcentu na to, że mądrość to wybitna wiedza mająca charakter ekspercki o sztuce życia. Jak uważa KUNZMANN, mądrość nie jest ani wiedzą techniczną, ani czysto teoretyczną, lecz ma odniesienia do działań i zachowań człowieka, a więc do sposobu życia⁴². Jest rozległą wiedzą refleksyjną o człowieku, jego emocjonalnym i motywacyjnym wymiarze, funkcjonowaniu społecznym, o sposobach i sensie jego życia. Zdobyta w szkole życia, a więc w konfrontacji z realnymi problemami, stanowi ważny zasób wspierający zachowanie i postępowanie człowieka. Mądrą osobę charakteryzuje bowiem umiejętność przekładania posiadanej wiedzy na działania mające na celu zarówno własny rozwój, jak i rozwój innych, szczególnie proszących o radę czy pomoc⁴³. Istotna dla rozwoju mądrości jest również płaszczyzna aksjologiczna zakładająca zdolność do różnicowania wartości instrumentalnych i ostatecznych oraz umiejętność uwzględniania w działaniu zarówno tych wartości, które są ważne dla danej osoby, jak i innych ludzi⁴⁴.

Zbliżone stanowisko prezentuje PIETRASIŃSKI, według którego istotą mądrości jest przemyślane, a więc zreflektowane działanie. Pozwala na to rozległa wiedza i kultura poznawcza, czyli umiejętność wykorzystania w sposób twórczy i konstruktywny zgromadzonych wiadomości do rozwiązywania realnych problemów życiowych. Ciekawą sugestią autora jest wskazanie istniejących obecnie możliwości

⁴¹ Por. BALTES & STAUDINGER, *Wisdom: A Metaheuristic (Pragmatic) to Orchestrate Mind*, s. 122.

⁴² Por. KUNZMANN, *Różne podejścia do dobrego życia*, s. 287.

⁴³ Por. BALTES, GLÜCK & KUNZMANN, *Wisdom: Its Structure and Function*, s. 335–342.

⁴⁴ Por. UCHNAST, *Mądrość*, s. 58.

gromadzenia wiedzy o życiu nie tylko na drodze własnego doświadczenia, ale również opierając się na dorobku nauk społecznych dotyczących sposobu funkcjonowania pojedynczych osób i grup w teatrze życia. Traktuje to jako przywilej nowoczesności. Mówi również o wzbogacaniu wiedzy pragmatycznej poprzez refleksyjną lekturę tekstów autobiograficznych⁴⁵.

Kolejne, czwarte, podejście do mądrości zaproponowane zostało przez Roberta STERNBERGA, autora *Zrównoważonej Teorii Mądrości*⁴⁶. Punktem wyjścia do wypracowania zarówno definicji, jak i całej koncepcji stała się poznawcza teorii inteligencji zakładająca występowanie jej trzech odmian: analitycznej, twórczej i praktycznej. Mądrość jest efektem rozwoju i swoistym przejawem inteligencji praktycznej. Właściwością tego rodzaju inteligencji jest nabywanie wiedzy na drodze osobistego doświadczenia i konfrontowania się z realnymi problemami życiowymi, co można nazwać szkołą życia. Wiedza tak zdobyta jest głównie wiedzą proceduralną (wiedzą, jak się coś robi), a nie pojęciową, abstrakcyjną (wiedzą, że) i pełni funkcje instrumentalne, umożliwiając osiągnięcie ważnych celów. STERNBERG ujmuje mądrość jako proces dynamicznej równowagi osiągananej w kontekście realnego życia⁴⁷. Według niego mądrość to

wykorzystanie inteligencji, twórczości i wiedzy jako mediatorów wartości w celu osiągnięcia dobra wspólnego przez równoważenie interesów osobistych, interpersonalnych i pozapersonalnych, w krótkim i długim okresie; służące adaptacji do aktualnego środowiska, modyfikacji tego środowiska oraz wyborowi nowego środowiska⁴⁸.

Prosta analiza tego ujęcia odsłania złożoną strukturę mądrości i wskazuje, że jej istotą jest:

⁴⁵ Por. PIETRASIŃSKI, *Mądrość*.

⁴⁶ STERNBERG, A Balance of Theory and Wisdom.

⁴⁷ Por. *Ibid.* STERNBERG, *Wisdom, Intelligence, and Creativity Synthesized*, s. 152–176, oraz: REZNITSKAYA & STERNBERG, Jak nauczyć podopiecznego mądrego myślenia, s. 132–152; KARELITZ, JARVIN & STERNBERG, The Meaning of Wisdom, s. 837–881.

⁴⁸ STERNBERG, *Wisdom, Intelligence, and Creativity Synthesized*, s. 188.

1. umiejętność wykorzystania wiedzy i zdolności (umysłowych i twórczych),
2. przy mediującej roli pozytywnych wartości etycznych,
3. celem osiągnięcia dobra wspólnego,
4. dzięki zachowaniu równowagi pomiędzy różnymi interesami,
5. z uwzględnieniem środowiskowych kontekstów.

Człowiek mądry konfrontując się z realnym, trudnym problemem, wykorzystuje swoje zdolności oraz zdobytą wiedzę i przez pryzmat preferowanych wartości wypracowuje optymalne strategie rozwiązania. Stara się przy tym zrównoważyć ewentualne konflikty interesów (własnych, innych ludzi czy też pozaosobowe, np. interesy lokalnej wspólnoty czy kraju bądź też środowiska naturalnego), uwzględniając wymiar temporalny następstw swoich działań (skutki bezpośrednie i odległe w czasie). Dla STERNBERGA równowaga nie oznacza, że każdemu interesowi czy konsekwencji działań przypisuje się taką samą wagę. Jest to w znacznej mierze wyznaczone stopniem, w jakim dana opcja pozwala osiągnąć dobro wspólne⁴⁹. Co więcej, jak zauważa UCHNAST, dla STERNBERGA wiedza i sprawności intelektualne nie są aż tak istotnymi atrybutami mądrości jak sposób i cel, dla którego osiągnięcia są one wykorzystane, a jest nim zawsze pomnażanie dobra wspólnego poprzez działania etycznie właściwe⁵⁰. Należy zauważyć, że w swoim ujęciu mądrości STERNBERG próbuje uwzględnić najważniejsze czynniki, równocześnie wskazując na powiązania między nimi.

Przeprowadzone analizy różnych podejść i sposobów definiowania mądrości dowodzą jej złożonej natury i ukazują jej wielowymiarowość. Ciekawej próby podsumowania dotychczasowych ustaleń na

⁴⁹ Por. REZNITSKAYA & STERNBERG, Jak nauczyć podopiecznego mądrego myślenia, s. 132–152.

⁵⁰ Por. UCHNAST, Mądrość, s. 58.

gruncie psychologii dokonali Thomas W. MEEKS i Dilip V. JESTE, którzy na podstawie dziesięciu najbardziej znaczących definicji mądrości sporządzili listę jej istotnych komponentów. Znalazły się na niej te, które pojawiły się w co najmniej trzech spośród uwzględnionych propozycji. W ich ujęciu znaczącymi wymiarami mądrości są:

- prospołeczne postawy i zachowania obejmujące zarówno pozytywne emocje do innych, altruizm, jak i działania na rzecz dobra innych oraz dobra wspólnego,
- bogata wiedza pragmatyczna dotycząca ludzkiej natury, biegu życia, jego sensu i sposobów radzenia sobie z problemami,
- emocjonalna stabilność, umiejętność zarządzania emocjami, brak negatywnych emocji wobec innych i zachowanie równowagi w sytuacjach braku powodzenia i pomyślności,
- refleksyjność wyrażająca się przemyślanym osądem czy oceną, dążeniem do poznania siebie i otoczenia,
- relatywizm i tolerancja wynikające z uznawania różnic (indywidualnych, społecznych i kulturowych) odnośnie do preferowanych wartości, zdolności do ujmowania zjawisk z różnych perspektyw,
- świadomość i efektywne radzenie sobie z niepewnością i niejasnością, świadomość granic wiedzy, jej probabilistycznego charakteru oraz ograniczeń dotyczących własnych zasobów wiedzy⁵¹.

Ważnym uzupełnieniem tych charakterystyk mogą być, wspomniane wcześniej, rezultaty badań nad właściwościami przypisywanymi osobom mądrym prowadzone przez HOLLIDAYA i CHANDLERA⁵² oraz STERNBERGA wśród osób dorosłych⁵³.

⁵¹ Por. MEEKS & JESTE, *Neurobiology of Wisdom*, s. 356 – Figure 2. Commonly proposed subcomponents of wisdom.

⁵² Por. HOLLIDAY & CHANDLER, *Wisdom*.

⁵³ Por. STERNBERG, *Implicit Theories of Intelligence*.

HOLLIDAY i CHANDLER przeprowadzili obszerne badania, w których pytali osoby dorosłe (około 500 respondentów) o to, czym charakteryzują się ludzie mądrzy. Uzyskane dane wskazują, że w opinii badanych mądre osoby wyróżniają się wyjątkowymi umiejętnościami w zakresie (1) rozumienia różnych spraw (ujmują je w szerszym kontekście); (2) komunikacji i osądu ważnych kwestii życiowych (potrafią doradzić, znają życie i jego realia). Cechują się także (3) ogólnymi kompetencjami (wykształceniem, inteligencją); (4) kompetencjami społecznymi (wrażliwością, przyjacielskim nastawieniem do innych) oraz (5) rozważą i dyskrecją. Równocześnie należy podkreślić, że dwie pierwsze właściwości były podawane przez większość respondentów jako najbardziej istotne wskaźniki mądrości⁵⁴. Ponadto w literaturze zwraca się uwagę na zbieżność uzyskanych w ten sposób charakterystyk mądrości z jej ujęciami w starożytności⁵⁵.

Równie interesujących wyników dostarczyły badania prowadzone przez STERNBERGA nad atrybutami przynależącymi ludziom mądrym (w odróżnieniu od osób inteligentnych i twórczych). Z przeprowadzonych przez niego badań wynika, że właściwościami ludzi mądrych są: (1) wybitne zdolności w zakresie rozumowania i rozwiązywania złożonych problemów; (2) rozważa, roztropność; (3) zdolność nabywania wiedzy poprzez przyswajanie pojęć oraz na drodze obserwacji otoczenia (np. uczenie się na błędach innych osób); (4) trafny osąd; (5) efektywne wykorzystanie zdobytej wiedzy i doświadczenia oraz (6) wnikliwość i intuicja. Badani za najbardziej specyficzny wskaźnik mądrości uznali rozważę⁵⁶.

Podsumowując, można powiedzieć, że mądrość jest złożoną właściwością osobową obejmującą elementy poznawcze, afektywne i motywacyjne. Jej obecność skutkuje wysokimi standardami zachowań i działań, ukierunkowując je nie tylko na dobro pojedynczego czło-

⁵⁴ Por. HOLLIDAY & CHANDLER, *Wisdom*, s. 44–76; CHANDLER & HOLLIDAY, *Wisdom in a Postapocalyptic Age*, s. 121–141.

⁵⁵ Por. KARELITZ, JARVIN & STERNBERG, *The Meaning of Wisdom*.

⁵⁶ Por. STERNBERG, *Implicit Theories of Intelligence*; STERNBERG, *Wisdom and its Relations to Intelligence*, s. 142–159.

wieka, lecz także na pomnażanie dobra wspólnego i osiągnięcie dobrostanu zarówno przez jednostkę, grupę, jak i szerszą społeczność.

Mądrość a dojrzałość osobowościowa

Na powiązania zachodzące pomiędzy mądrością a dojrzałością wskazuje wielu autorów⁵⁷. Zwraca się przy tym uwagę, że ich nabywanie jest procesem, który wymaga czasu, doświadczeń i konfrontowania się z realnymi problemami życiowymi. W jednym i drugim przypadku przyrost odniesiony do wieku nie ma charakteru prostej zależności. Ich znaczenie dla osobowego funkcjonowania jest wyjątkowo duże przy czym, jak zauważa PIETRASIŃSKI, dojrzałość osobowości warunkuje ukształtowanie się mądrości⁵⁸. KRAMER natomiast zauważa, iż mądrość odsłania osiągnięty przez osobę wysoki poziom poznawczej, emocjonalnej i behawioralnej dojrzałości⁵⁹.

W odróżnieniu od mądrości kwestie dojrzałości osobowościowej są dyskutowane, opisywane i badane na gruncie psychologii od wielu dziesięcioleci przez przedstawicieli różnych nurtów i orientacji teoretycznych. PŁUŻEK zwraca uwagę, że termin *dojrzałość osobowości* może mieć charakter statyczny lub dynamiczny. W ujęciu statycznym określa się nim idealny wzorzec osobowego funkcjonowania, według którego człowiek ma się rozwijać, przy czym do wyznaczonego ideału osobowości sukcesywnie się zbliża, ale nigdy go nie osiąga. W ujęciu dynamicznym jest to proces zmian w obrębie osobowości ukierunkowanych na aktualizację potencjonalności i optymalizację funkcjonowania⁶⁰.

Przyjmując proponowaną przez MCCRAE'A i COSTĘ trójwarstwową strukturę osobowości, która obejmuje: (1) dyspozycje podstawowe, (2) charakterystyczne przystosowania oraz (3) koncepcję siebie⁶¹, OLEŚ przeprowadził w miarę szczegółową analizę przeobra-

⁵⁷ Por. m.in. PIETRASIŃSKI, *Mądrość*; OLEŚ, *Psychologia człowieka dorosłego*, s. 268–271; STAUDINGER, DORNER & MICKLER, *Wisdom and Personality*, s. 191–219.

⁵⁸ Por. PIETRASIŃSKI, *Mądrość*, s.

⁵⁹ Por. KRAMER, *Wisdom as a Classical Source*.

⁶⁰ Por. PŁUŻEK, *Psychologia pastoralna*, s. 5–6.

⁶¹ Por. MCCRAE & COSTA, *Osobowość dorosłego człowieka*.

żeń zachodzących w procesie dojrzenia osobowości, wyróżniając następujące rodzaje zmian:

(1) ***na poziomie podstawowym:***

- zwiększenie kontroli impulsywności,
- wzrost refleksyjności,
- dominacja w zachowaniu procesów świadomych i racjonalnych,
- zmniejszenie roli procesów automatycznych, mimowolnych, szczególnie w relacjach interpersonalnych,
- wzrost racjonalności podejmowanych decyzji, który przejawia się m.in. rozeznaniem ewentualnych następstw planowanych działań,

(2) ***na poziomie przystosowań:***

- umiejętność wspierania innych,
- reagowanie i działanie adekwatne do sytuacji,
- wybór celów zgodnie z preferowanym systemem wartości,
- osiąganie wyznaczonych celów przy użyciu adekwatnych środków,

(3) ***na poziomie koncepcji siebie i autonarracji:***

- wzrost umiejętności tworzenia spójnej i zintegrowanej historii życia,
- klarowna i stabilna tożsamość,
- jasne określenie sensu życia⁶².

Należy zauważyć, że proces korzystnych zmian zachodzi na wszystkich poziomach struktury osobowości, choć oczywiście z różnym ich nasileniem.

⁶² Por. OLEŚ, *Psychologia człowieka dorosłego*, s. 247–248.

Tak rozumiany proces dojrzewania osobowości zmierza ku optymalizacji psychospołecznego funkcjonowania człowieka i wyraża się poprzez wiele właściwości psychicznych traktowanych jako kryteria dojrzałej osobowości. Szczegółowe omówienie zespołów właściwości proponowanych przez różnych autorów wykracza poza ramy artykułu⁶³. Warto jednak, choćby krótko, wskazać na ustalenia OLESIA, który dojrzałość osobowości łączy z:

- (a) rozwojem wewnętrznym (powiększanie wewnętrznego bogactwa, dążenie do rozsądnej autonomii, wykraczanie poza to, co sprawdzone, typowe czy znane, dążenie do szczęścia),
- (b) dbałością o wzrost kompetencji osobistych (ćwiczenie giętkości adaptacyjnej i adekwatności reagowania, zwiększanie odporności na frustrację, wyrobienie odpowiedzialności),
- (c) troską o rozwój generatywności (zaangażowanie na rzecz dobra wspólnego, kształtowanie szacunku wobec innych), a ponadto z wyborem celów i realizacją dążeń życiowych, klaryfikacją hierarchii wartości i budowaniem dojrzałości moralnej, które można postrzegać jako szczególne atrybuty mądrości⁶⁴.

W tym kontekście należy zwrócić uwagę, że charakterystyki osób zarówno dojrzałych, jak i mądrych często dokonuje się, używając podobnych określeń. Akcentuje się najczęściej ich realizm życiowy, obiektywizm w spostrzeganiu siebie i innych, ciekawość poznawczą, rozważność działań, dalekowzroczność, wewnętrzną harmonię, samokontrolę.

Wiele wskazuje na to, że kształtowanie się mądrości i osiąganie dojrzałości psychicznej są procesami w znacznym stopniu pokrewnymi, a co więcej, wzajemnie na siebie oddziaływanymi. Można zatem przyjąć, że jednym z ważnych przejawów dojrzałego funkcjonowania psychospołecznego jest ujawniana mądrość.

⁶³ Kryteria dojrzałej osobowości znaleźć można w pracach: ALLPORT, *Pattern and Growth in Personality*; MASŁOW, *Motywacja a osobowość*; ROGERS, *O stawianiu się osobą*, a ich omówienie np. w pracach PŁUŻEK, *Psychologia pastoralna*, s. 44–85; GAŁDOWA, *Rozwój i kryteria dojrzałości osobowej*, s. 41–56.

⁶⁴ Por. OLEŚ, *Psychologia człowieka dorosłego*, s. 249–255.

Summary

Wisdom is a unique personal attribute, mostly discussed in humanistic disciplines. Over the course of the last 30 years, the concept of wisdom has found a place in the psychological literature as well. Yet we still do not have a clear definition of it. Hence the main purpose of this article is to provide an overview of definitions of wisdom. Those proposed in the recent past can be categorized into four groupings: firstly, wisdom can be defined as a composite of competences or personality factors; secondly, it can be identified with that which counts as a positive outcome in respect of a person's psychosocial development; thirdly, it can be regarded as a system of knowledge about the meaning and conduct of life; fourthly, it can be defined as a process emerging in real-life contexts. Finally, a very large majority of authors assume that wisdom depends on one's having an unusually well-integrated personality structure.

Key words: wisdom – wisdom definitions – personality maturity – psychosocial maturity

Literatura

- ALLPORT, G.W., *Pattern and Growth in Personality*, New York : Holt, Rinehart & Winston, 1961.
- ARDELT, M., Wisdom as Expert Knowledge System: A Critical Review of a Contemporary Operationalization of an Ancient Concept, *Human Development* 47(4) (2004), s. 257–285, URL : <http://users.clas.ufl.edu/ardelt/Wisdom%20as%20expert%20knowledge%20system.pdf>.
- ATCHLEY, R.C., Everyday Mysticism: Spiritual Development in Later Life, *Journal of Adult Development* 4(2) (1997), s. 123–134.
- BALTES, P.B., F. DITTMANN-KOHLI & R.A. DIXON, New Perspectives on the Development of Intelligence in Adulthood: Toward a Dual-Process Conception and a Model of Selective Optimization with Compensation, [w:] *Life-Span Development and Behavior*, [red.] P.B. BALTES & O.G. BRIM, t. 6, New York : Academic Press, 1984, s. 33–76.

- BALTES, P.B., J. GLÜCK & U. KUNZMANN, *Wisdom: Its Structure and Function in Regulating Successful Life Span Development*, [w:] *Handbook of Positive Psychology*, [red.] C.R. SNYDER & S.J. LOPEZ, New York : Oxford University Press, 2002, s. 327–347.
- BALTES, P.B. & U.M. STAUDINGER, *Wisdom: A Metaheuristic (Pragmatic) to Orchestrate Mind and Virtue Toward Excellence*, *American Psychologist* 55 (2000), s. 122–136.
- CHANDLER, M.J. & S.G. HOLLIDAY, *Wisdom in a Postapocalyptic Age*, [w:] *Wisdom: Its Nature, Origins, and Development*, [red.] R.J. STERNBERG, New York : Cambridge University Press, 1990, s. 121–141.
- CLAYTON, V.P., *Erikson's Theory of Human Development as it Applies to the Aged: Wisdom as contradictory cognition*, *Human Development* 18 (1975), s. 119–128.
- CLAYTON, V.P., *Wisdom and Intelligence: The Nature and Function of Knowledge in the Later Years*, *International Journal of Aging and Human Development* 15(4) (1982), s. 315–323.
- ERIKSON, E.H., *Dopełniony cykl życia*, [przeł.] A. GOMOLA, Poznań : Dom Wydawniczy Rebis, 2002.
- ERIKSON, E.H., J.M. ERIKSON & H.Q. KIVNICK, *Vital Involvement in Old Age*, New York : W.W. Norton & Company, 1986.
- FRANKL, V.E., *Homo patiens*, [przeł.] R. CZERNECKI & J. MORAWSKI, Warszawa : Instytut Wydawniczy PAX, 1978.
- GAŁDOWA, A., *Rozwój i kryteria dojrzałości osobowej*, [w:] *Psychologiczne i egzystencjalne problemy człowieka dorosłego*, [red.] A. GAŁDOWA, Kraków : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2005, s. 41–56.
- GURBA, E., *Wczesna dorosłość*, [w:] *Psychologia rozwoju człowieka*, [red.] J. TREMPAŁA, Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011, s. 287–311.
- HESZEN-NIEJODEK, I. & E. GRUSZCZYŃSKA, *Wymiar duchowy człowieka, jego znaczenie w psychologii zdrowia i jego pomiar*, *Przegląd Psychologiczny* 1 (2004), s. 15–31.
- HOLLIDAY, S.G. & M.J. CHANDLER, *Wisdom: Explorations in Adult Competence*, Basel : Kargel, 1986.

- KALUŻNA-WIELOBÓB, A., Psychologiczne koncepcje mądrości, *Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja* 68(4) (2014), s. 63–79.
- KARELITZ, T.M., L. JARVIN & R.J. STERNBERG, The Meaning of Wisdom and its Development throughout Life, [w:] *The Handbook of Lifespan Development*, Vol. 1: *Cognition, Biology, and Methods*, [red.] W.F. OVERTON & R.M. LERNER, Hoboken, New Jersey : John Wiley & Sons, 2010, s. 837–881.
- KOHLBERG, L., The Claim to Moral Adequacy of a Highest Stage of Moral Judgment, *The Journal of Philosophy* 18 (1973), s. 630–646.
- KRAMER, D.A., Conceptualizing Wisdom: The Primacy of Affect-Cognition Relations, [w:] *Wisdom: Its Nature, Origins, and Development*, [red.] R.J. STERNBERG, New York : Cambridge University Press, 1990, s. 279–313.
- KRAMER, D.A., Wisdom as a Classical Source of Human Strength: Conceptualization and Empirical Inquiry, *Journal of Social and Clinical Psychology* 19 (2000), s. 83–101.
- KUNZMANN, U., Różne podejścia do dobrego życia: emocjonalno-motywacyjny wymiar mądrości, [w:] *Psychologia pozytywna w praktyce*, [red.] P.A. LINLEY & S. JOSEPH, [przeł.] A. JAWORSKA-SURMA, Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007, s. 284–301.
- LABOUVIE-VIEF, G., Wisdom as Integrated Thought: Historical and Developmental Perspectives, [w:] *Wisdom: Its Nature, Origins, and Development*, [red.] R.J. STERNBERG, New York : Cambridge University Press, 1990, s. 52–83.
- MASLOW, A.H., *Motywacja a osobowość*, [przeł.] P. SAWICKA, Warszawa : Instytut Wydawniczy PAX, 1990.
- MCCRAE, R.R. & P.T. COSTA, *Osobowość dorosłego człowieka: Perspektywa teorii pięcioczynnikowej*, [przeł.] B. MAJCZYNA, Kraków : Wydawnictwo WAM, 2005.
- MEEKS, T.W. & D.V. JESTE, Neurobiology of Wisdom: A Literature Overview, *Archives of General Psychiatry* 66(4) (2009), s. 355–365.
- OLEŚ, P.K., *Psychologia człowieka dorosłego: Ciągłość – zmiana – integracja*, Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011.

- PETERSON, C. & M.E.P. SELIGMAN, *Character Strengths and Virtues: A Handbook and Classification*, New York, Washington : Oxford University Press, American Psychological Association, 2004.
- PIETRASIŃSKI, Z., *Mądrość, czyli świetne wyposażenie umysłu*, Warszawa : Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2001.
- PŁUŻEK, Z., *Psychologia pastoralna*, Kraków : Instytut Teologiczny Księży Misjonarzy, 1991.
- RATHUNDE, K., Wisdom and Abiding Interest: Interviews with Three Noted Historians in Later Life, *Journal of Adult Development* 2(3) (1995), s. 159–172.
- REZNITSKAYA, A. & R.J. STERNBERG, Jak nauczyć podopiecznego mądrego myślenia: program „Edukacja dla mądrości”, [w:] *Psychologia pozytywna w praktyce*, [red.] P.A. LINLEY & S. JOSEPH, [przeł.] A. JAWORSKA-SURMA, Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007, s. 132–152.
- ROGERS, C.R., *O stawianiu się osobą*, [przeł.] M. KARPIŃSKI, Poznań : Dom Wydawniczy Rebis, 2002.
- SOCHA, P., [red.] *Duchowy rozwój człowieka: Fazy życia, osobowość, wiara, religijność : Stadialne koncepcje rozwoju w ciągu życia*, Kraków : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2000.
- STAUDINGER, U.M., J. DORNER & C. MICKLER, Wisdom and Personality, [w:] *A Handbook of Wisdom: Psychological Perspectives*, [red.] R.J. STERNBERG & J. JORDAN, New York : Cambridge University Press, 2005, s. 191–219.
- STERNBERG, R.J., A Balance of Theory and Wisdom, *Review of General Psychology* 2 (1998), s. 347–365.
- STERNBERG, R.J., Implicit Theories of Intelligence, Creativity, and Wisdom, *Journal of Personality and Social Psychology* 49(3) (1985), s. 607–627.
- STERNBERG, R.J., Wisdom and its Relations to Intelligence and Creativity, [w:] *Wisdom, its Nature, Origins, and Development*, [red.] R.J. STERNBERG, Cambridge : Cambridge University Press, 1990, s. 142–159.
- STERNBERG, R.J., *Wisdom, Intelligence, and Creativity Synthesized*, New York : Cambridge University Press, 2003.

- STRAŚ-ROMANOWSKA, M., Późna dorosłość, [w:] *Psychologia rozwoju człowieka*, [red.] J. TREMPAŁA, Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011, s. 326–350.
- STRAŚ-ROMANOWSKA, M., Starzenie się jako kontekst rozwoju duchowego człowieka, [w:] *Ludzie starsi w trzecim tysiącleciu: Szanse – nadzieje – zagrożenia*, [red.] W. WNUK, Wrocław : Uniwersytet Trzeciego Wieku, 2002, s. 27–34.
- TAKAHASHI, M. & W.F. OVERTON, Cultural Foundations of Wisdom: An Integrated Developmental Approach, [w:] *A Handbook of Wisdom: Psychological Perspectives*, [red.] R.J. STERNBERG & J. JORDAN, New York : Cambridge University Press, 2005, s. 32–60.
- UCHNAST, Z., Mądrość: inteligencja praktyczna – kompetencja osobowa, [w:] *Psychologia kliniczna okresu dzieciństwa i adolescencji*, [red.] J.C. CZABAŁA & E. ZASĘPA, Warszawa : Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej, 2006, s. 53–68.
- YANG, S.-Y., A Process View of Wisdom, *Journal Adult Development* 15(2) (2008), s. 62–75.
- YOUNG-EISENDRATH, P. & M.E. MILLER, [red.] *The Psychology of Mature Spirituality: Integrity, Wisdom, Transcendence*, London : Routledge, 2000.